



The Relationship Between Social Structure and Culture in Robert Wuthnow's Theory and Its Critique from the Perspective of Ali Shariati's Thought

Alireza Kowsarnia¹ , Hosein Hajmohamadi² 

1. MA in Philosophy of Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: Kowsarnia78@gmail.com

2. Assistant Professor, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: h.hajmohamadi@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 10 May 2025
Received in revised form: 28 June 2025
Accepted: 06 July 2025
Published online: 23 September 2025

Keywords:

Ali Shariati, Culture, Dialectic of Mind and Reality, Human Agency, Robert Wuthnow, Social Structure.

ABSTRACT

The relationship between culture and social structure has long been a central debate in sociology: Do social conditions generate culture, or does culture itself drive structural transformation? Some scholars regard culture as the outcome of structure, while others emphasize its transformative role. Robert Wuthnow, adopting an objective approach, treats culture not as a subjective phenomenon but as a tangible and observable product. He explains the connection between ideology and structure within a theoretical framework, though structural factors tend to dominate despite his attention to human agency and the concept of "moral order." In contrast, Ali Shariati conceptualizes the culture–structure relationship as reciprocal and dialectical. While acknowledging the influence of structure on culture, he also emphasizes culture's capacity to reshape structure. This article analyzes Wuthnow's cultural theory and critiques it from the perspective of Shariati's dialectical thought, demonstrating that although Wuthnow attempts to transcend reductionist explanations, his theory ultimately leans toward structural determinism. Shariati, by contrast, offers a more comprehensive interpretation of the mutual interaction between culture and structure.

Cite this article: Kowsarnia, A.; Hajmohamadi, H. (2025). The Relationship Between Social Structure and Culture in Robert Wuthnow's Theory and Its Critique from the Perspective of Ali Shariati's Thought. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 15(3): 56-75. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.397100.1800>



© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.397100.1800>

1. Introduction

The nexus between social structure and culture constitutes a fundamental problem in the sociology of culture. Classical and contemporary theories have typically framed this relationship in terms of either structural determinism or cultural autonomy. Yet the challenge of transcending reductionist frameworks and theorizing the complexity and bidirectionality of this relationship remains pressing.

Two seemingly divergent yet methodologically resonant approaches exemplify this debate: Wuthnow's cultural theory—empirically grounded, symbolically oriented, and structurally inclined—and Shariati's dialectical thought—rooted in Islamic theology, philosophy of history, and a commitment to intellectual emancipation.

This paper addresses the following research question: What are the theoretical similarities and differences between Wuthnow's cultural theory and Shariati's dialectical approach in explaining the relationship between culture, social structure, and human agency? Although analytically sophisticated, Wuthnow's theory, by virtue of its latent structuralism, underestimates the transformative potential of culture and agency. Shariati, by contrast, drawing on dialectical logic, highlights the reciprocal influence between culture and structure and situates human agency within a theological–ethical framework that transcends purely descriptive explanation.

The literature reveals a significant gap: while many works analyze Wuthnow's theory or Shariati's thought separately, no systematic comparative study has been undertaken. This article aims to fill this lacuna by juxtaposing three thematic axes—moral order, agency, and the ontological status of culture—thereby contributing to a renewed understanding of socio-cultural transformation.

2. Methodology

This study employs a theoretical–comparative design. Rather than collecting empirical data, it reconstructs and compares two theoretical frameworks in light of a shared sociological problem: the mechanism by which culture and structure interact. The main analytical tool is conceptual-critical analysis, through which key theoretical constructs (e.g., moral order, agency, ideology, culture, structure, and consciousness) are identified, interpreted, and assessed.

The theoretical framework integrates two paradigms. First, Wuthnow's cultural theory, operating within a symbolic–analytic model, employs concepts such as resource banks, chains of action, and moral order as interpretive instruments. Second, Shariati's dialectical model emphasizes reciprocal causality, historical consciousness, and purposive human action. The comparative analysis focuses on three themes: (1) the mediating role of moral order in the structure–culture relationship; (2) the scope of agency within social processes; and (3) contrasting views on the ontological status of culture—whether reflective or generative, conservative or emancipatory.

Data collection relies on textual and documentary analysis of primary sources from both theorists. The analysis prioritizes terminological precision, internal coherence, and categorical correspondence to ensure a rigorous comparison.

3. Findings

The comparative analysis produced three principal findings:

1. **Moral Order in Wuthnow's Theory:** Wuthnow views moral order as a central mechanism linking social structure to cultural discourse and ideology. However, this concept lacks intrinsic normative content, functioning instead as a formal schema filled by the “social

resource bank.” Morality thus assumes an adaptive rather than prescriptive or transcendental role. In contrast, Shariati—drawing on Shi‘ite theology—treats morality as pre-structural, teleological, and directive, establishing a fundamental point of divergence.

2. **Conceptualization of Human Agency:** While Wuthnow acknowledges agency through the notion of “chains of action,” he ultimately restricts it within the logic of structural responsiveness. Shariati elevates agency to a history-making force, consciously bound to ethical responsibility and existential commitment. In his model, agency is not merely reactive but capable of rupturing and reconstructing social structures.
3. **Ontological Status of Culture:** For Wuthnow, culture is primarily a symbolic reflection of established order, subject to change only in moments of structural crisis. Shariati, however, envisions culture as an autonomous and insurgent actor—a site of resistance, transformation, and emancipation from historical domination.

Taken together, these findings reveal that Wuthnow’s model, despite its anti-determinist aspirations, remains structurally causal. Shariati’s framework, by integrating agency with theological consciousness and ethical intentionality, provides a broader paradigm for theorizing socio-cultural transformation.

4. Conclusion

The divergence between Wuthnow and Shariati extends beyond theoretical content to their underlying epistemological, anthropological, and theological assumptions. Wuthnow privileges structural-causal explanation mediated by moral order and social resources, while Shariati situates human action within a historically conscious and theologically infused ethic of responsibility. In Shariati’s schema, agency is purposive and generative, and culture becomes an active producer of historical meaning rather than a passive reflection of structure.

This study underscores the value of theoretical frameworks that integrate consciousness, ethics, and theology into the concept of agency. It recommends that future research on cultural and social change adopt models recognizing the dialectical symmetry between culture and structure, while avoiding reductions of culture to structural outcomes. Shariati’s theory—combining dialectical reasoning, ethical orientation, and theological depth—offers a paradigmatic alternative for rethinking the dynamics of socio-cultural transformation.

Author Contributions: All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

- Calhoun, C. (1992). Beyond the problem of meaning: Robert Wuthnow's historical sociology of culture. *Theory and Society*, 21(3), 351–393.
- Collins, R. (1993). Maturation of the state-centered theory of revolution and ideology. *Sociological Theory*, 11(1), 112–120.
- Hoffman, P. (1991). Book review: Community of discourse. *Journal of Interdisciplinary History*, 22(1), 138–142.
- Riesebrodt, M. (1992). Book review: Community of discourse. *Journal of Religion*, 72(4), 603–605.
- Shariati, A. (2005). *Characteristics of the modern era*. Tehran: Chapakhsh.
- Shariati, A. (2006a). *Return*. Tehran: Elham.
- Shariati, A. (2006b). *The history of civilization*. Tehran: Ghalam.
- Shariati, A. (2007a). *Ali*. Tehran: Amoon.
- Shariati, A. (2007b). *Human*. Tehran: Elham.
- Shariati, A. (2008a). *What is to be done?*. Ghalam.
- Shariati, A. (2008b). *Islamology 2*. Tehran: Ghalam.
- Shariati, A. (2009a). *Islamology*. Tehran: Ghalam.
- Shariati, A. (2009b). *The history and study of religions*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar.
- Weber, M. (2020). *The Protestant ethic and the spirit of capitalism* (A. Rashidian & P. Manouchehri Kashani, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Co. (Original work published 1905) [In Persian]
- Wuthnow, R. (1989a). *Communities of discourse: Ideology and social structure in the Reformation, the Enlightenment, and European socialism*. Harvard University Press.
- Wuthnow, R. (1989b). *Meaning and moral order: Explorations in cultural analysis*. California: University of California Press.
- Wuthnow, R. (2020). *Sociology of culture* (Trans. M. Mehryan). Tehran: Kargadan. [In Persian]

نسبت میان ساختار اجتماعی و فرهنگ در نظریه روبرت وُسنو و نقد آن از منظر اندیشه علی شریعتی

علیرضا کوثرنیا^۱ ، حسین حاج محمدی^۲ 

۱. کارشناسی ارشد فلسفه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: Kowsarnia78@gmail.com

۲. استادیار، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: h.hajmohamadi@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

کلیدواژه‌ها:

نسبت میان فرهنگ و ساختار اجتماعی، یکی از مسائل دیرپای جامعه‌شناسی است که همواره محل مناقشه بوده است: آیا شرایط اجتماعی خاستگاه فرهنگ‌اند یا خود فرهنگ نقشی مؤثر در تحولات ساختاری دارد؟ گروهی فرهنگ را پیامد ساختار می‌دانند و برخی آن را منشأ تغییر اجتماعی می‌شمرند. روبرت وُسنو با رویکردی عینی به فرهنگ، آن را نه امری ذهنی، بلکه محصولی عینی و قابل مشاهده می‌داند و در چارچوبی نظری، پیوند ایدئولوژی و ساختار را تبیین می‌کند. با آنکه در نظریه او نقش عاملان انسانی و مقوله «نظم اخلاقی» نیز مدنظر است، اما در مجموع، اولویت با عوامل ساختاری است. در سوی دیگر، علی شریعتی رابطه میان فرهنگ و ساختار را دوسویه و دیالکتیکی می‌فهمد. او بر آن است که هم ساختار بر فرهنگ اثرگذار است و هم فرهنگ، قدرت دگرگونی ساختار را دارد. مقاله حاضر با تحلیل نظریه فرهنگی وُسنو و نقد آن از منظر اندیشه دیالکتیکی شریعتی، نشان می‌دهد که نظریه وُسنو علی‌رغم تلاش برای فراروی از نگاه‌های تقلیل‌گرایانه، همچنان بر رابطه یک‌سویه تأکید دارد، حال آنکه اندیشه شریعتی، تفسیری جامع‌تر از تعامل فرهنگ و ساختار انسانی، علی شریعتی، فرهنگ ارائه می‌کند.

دیالکتیک ذهن و عین، روبرت وُسنو، ساختار اجتماعی، عاملیت انسانی، علی شریعتی، فرهنگ

استناد: کوثرنیا، علیرضا؛ حاج محمدی، حسین (۱۴۰۴). نسبت میان ساختار اجتماعی و فرهنگ در نظریه روبرت وُسنو و نقد آن از منظر اندیشه علی شریعتی.

نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۳): ۵۶-۷۵. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.397100.1800>



© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.397100.1800>

۱. مقدمه و بیان مسئله

رابطه میان ساختار اجتماعی و فرهنگ از مسائل بنیادین و مناقشه‌برانگیز جامعه‌شناسی است. پرسش محوری آن است که چه عواملی زمینه‌ساز ظهور فرهنگ‌های نو هستند و آیا اندیشه‌های نو نیز می‌توانند ساختارها را دگرگون کنند؟ در سنت کلاسیک جامعه‌شناسی، دیدگاه‌های متعارضی در پاسخ به این پرسش وجود داشته است. مارکس فرهنگ را بازتاب مناسبات مادی و وبر آن را نیروی مؤثر در تحول ساختار می‌داند. (وبر، ۱۳۹۹). هر یک از این دو رویکرد، رابطه را یک‌سویه تبیین کرده و به نحوی در دام تقلیل‌گرایی فرو افتاده‌اند. در واکنش به این نقصان، برخی نظریه‌پردازان معاصر کوشیده‌اند با رویکردی تلفیقی از این تقلیل‌گرایی بگذرند. از مهم‌ترین این تلاش‌ها، نظریه وسنو است. او سعی دارد با ترکیب تحلیل نظری و داده‌های تاریخی، نسبت میان ساختار اجتماعی و ایدئولوژی را به نحوی عینی و چندلایه تبیین کند (Hoffman, 1991: 105). با وجود این، نظریه وسنو علی‌رغم تمایل به تعامل‌گرایی، عملاً ساختارمحور باقی می‌ماند و محل نقد است.

وسنو در اثر مهم خود «اجتماعات گفتمانی: ایدئولوژی و ساختار اجتماعی در جنبش اصلاح دینی، روشنگری و سوسیالیسم اروپایی»، با تحلیل سه جنبش تاریخی، می‌کوشد شرایط پیدایش، گسترش و تثبیت ایدئولوژی‌ها را بر پایه زمینه‌های اجتماعی و نهادی آن‌ها بررسی کند. او در پاسخ به این پرسش‌ها، از منظری عینی به فرهنگ می‌نگرد و آن را نه امری ذهنی و درونی، بلکه امری متجسد در نمادها، کنش‌ها و محصولات فرهنگی می‌داند. از نظر وسنو، ایدئولوژی زمانی موضوع پژوهش جامعه‌شناختی قرار می‌گیرد که در قالب‌های مادی و نمادین قابل مشاهده باشد؛ نظیر موعظه، مقاله، رساله، شعر، روزنامه، و دیگر ژانرهای گفتاری و نوشتاری (Wuthnow, ۱۹۸۹: 538; وسنو، ۱۳۹۹: ۳۴).

او با نقد دیدگاه‌های تطابق فرهنگی دورکیم و پارسونز و نیز نظریات مارکسیستی درباره مشروعیت‌بخشی ایدئولوژیک، تلاش می‌کند فرضیات ذهن‌گرایانه کلاسیک را به چالش بکشد. به زعم او، فرهنگ در بسیاری از نظریه‌های پیشین، مجموعه‌ای از معناها و ارزش‌های ذهنی تلقی شده و تحلیل فرهنگی در این دستگاه‌ها، به بازسازی درونیات و آگاهی‌های فردی محدود مانده است (وسنو، ۱۳۹۹: ۱۰). نشانه این نگاه ذهن‌گرایانه آن است که متفکران مذکور در تعریف فرهنگ بر مفاهیمی چون وجدان جمعی، جهت‌گیری ارزشی، آگاهی طبقاتی، باورها و ساختارهای ذهنی تکیه می‌کنند که مفاهیمی مبهم و غیرقابل مشاهده مستقیم‌اند و نقطه قانونی‌شان «معنا» است و وظیفه تحلیل فرهنگی را، بازسازی معانی ذهنی بیان می‌کنند.

در مقابل، وسنو با تأکید بر قابلیت آزمون‌پذیری فرهنگ، خواستار عبور از تعریف ذهنی فرهنگ به سوی تعاریف عینی و قابل مشاهده است. به باور او، نه تنها صورت‌بندی اندیشه‌ها، بلکه حتی ابزار و فرم‌های بیانی آن‌ها نیز وابسته به امکانات ساختاری محیط اجتماعی‌اند. «تولیدکنندگان ایدئولوژی برای بیان اندیشه‌های خود، قادر به بهره‌گرفتن از هرگونه ژانر گفتمانی نیستند. آن‌ها تنها می‌توانند از ژانرهایی استفاده کنند که محیط اجتماعی‌شان، در اختیار آن‌ها قرار می‌دهد. ژانرهای گفتمانی متفاوت از قبیل موعظه، مقاله، کتاب، پژوهش دانشگاهی، بحث و گفت‌وگو، میتینگ، کلاس درس، رساله فلسفی، نامه، رساله تفسیری، رمان، شعر، داستان و غیره مبتنی بر شیوه‌های روایت‌پردازی، شیوه‌های استدلال‌آوری و شیوه‌های بازنمایی مختلفی هستند» (وسنو، ۱۳۹۹: ۳۴). این رویکرد، هرچند در نظر دارد از جبرگرایی فاصله گیرد، اما در مجموع، تأکید زیادی بر «بانک منابع» و شرایط محیطی دارد؛ به گونه‌ای که پیدایش ایدئولوژی را بیش از آنکه به کنش خلاقانه ذهنی و عاملیت فکری نسبت دهد، ناشی از فرصت‌ها و محدودیت‌های ساختار اجتماعی می‌داند. باین حال، وسنو از برخی مفاهیم میانی همچون «زنجیره‌های کنش» و «نظم اخلاقی» برای تبیین پیوند میان ساختار و ایدئولوژی بهره می‌گیرد که موجب ورود نسبی نقش کنشگر به نظریه او می‌شود.

در نقطه مقابل، علی شریعتی با طرح نظریه‌ای دیالکتیکی از نسبت میان عین و ذهن، ساختار و فرهنگ، می‌کوشد از رابطه یک‌سویه عبور کند. او با نقد هر دو سویه نگرش مارکسیستی و وبری، بر آن است که نه ساختار علت فرهنگ است و نه فرهنگ علت ساختار. به باور

شریعتی، میان فرهنگ و ساختار رابطه‌ای دوسویه برقرار است (شریعتی، ۱۳۸۶ ب: ۳۲۲). او این دیدگاه را مبتنی بر منطق دیالکتیکی می‌داند که در آن، «انسان و جامعه»، «ذهن و عین» و «تاریخ و اراده»، پیوسته در کنش و واکنش متقابل‌اند.

نظریه شریعتی، صرفاً پاسخی جامعه‌شناختی به مسئله نسبت ساختار و فرهنگ نیست، بلکه ریشه در نوعی ایستار هستی‌شناختی و الهیاتی دارد که در آن، تاریخ به‌مثابه عرصه بسط اراده انسان آگاه در برابر شرایط مادی و ساختارهای سلطه تفسیر می‌شود. او با الهام از سنت‌های فکری اسلام، به‌ویژه الهیات شیعی، انسان را نه صرفاً به‌مثابه «فاعل درون‌ساختاری»، بلکه به‌مثابه موجودی مختار، مکلف و خلاق بازمی‌خواند که رسالتی در برابر تاریخ و جامعه بر دوش دارد. در این چشم‌انداز، فرهنگ نه صرفاً انعکاس وضع موجود، بلکه ممکن است نیرویی باشد تاریخ‌ساز و آگاهی‌آفرین که باتکیه بر عقلانیت انتقادی و مسئولیت اخلاقی، می‌تواند ساختارها را به چالش بکشد و نظامی نو بنیاد نهد.

منطق دیالکتیکی نزد شریعتی، برخلاف صورت‌های خشک و تقلیل‌گرایانه آن در برخی سنت‌های مارکسیستی، واجد بُعدی ارادی، ارزشی و الهیاتی است. در این منطق، هیچ عامل منفردی به‌تنهایی علت تحولات اجتماعی تلقی نمی‌شود؛ بلکه کنش انسانی در بستر شرایط اجتماعی، هم متأثر از آن است و هم مؤثر بر آن. از این رو، شریعتی در برابر نگاه‌هایی که انسان را تابع ساختار می‌دانند، نظریه‌ای برمی‌سازد که در آن، فاعلیت انسانی هم‌زمان مشروط و سازنده است؛ هم تحت فشار تاریخ و جامعه است و هم برخوردار از اراده و آگاهی‌ای که او را قادر می‌سازد به ساختارشکنی، نقد وضع موجود و آفرینش نظم جدید بپردازد. بر همین اساس، اندیشه او در مواجهه با نظریه‌هایی چون وسنو، به‌جای تبیین‌های ساختارمحور، بر قدرت تحول‌آفرین ایده‌ها، الهیات و فاعلیت روشنفکران و عامه مردم تأکید می‌گذارد. به این ترتیب، اندیشه شریعتی نوعی نظریه فرهنگی - تاریخی را عرضه می‌کند که در آن، فرهنگ، امری متأثر از ساختار نیست، بلکه خود حاملی است از تاریخ، معنا، نقد و اراده.

در این میان، مقایسه تطبیقی نظریه فرهنگی روبرت وسنو و اندیشه دیالکتیکی علی شریعتی از آن رو حائز اهمیت نظری است که هر دو متفکر، در عین تفاوت دستگاه‌های معرفتی و خاستگاه‌های فکری‌شان، کوشیده‌اند از دوگانه‌ها و تقلیل‌گرایی‌های رایج در تحلیل نسبت فرهنگ و ساختار اجتماعی عبور کنند؛ باین حال، مسیرهایی که برای این گذار برگزیده‌اند، به‌شدت متفاوت‌اند. نقطه گره‌خوردن آن‌ها، در مسئله «رابطه متقابل ساختار و فرهنگ» و «نقش عاملیت انسانی در تغییر» نهفته است. اما در تفسیر چستی فرهنگ، جایگاه اخلاق، معنای عاملیت و نسبت انسان با تاریخ و ساختار، به تمایزهای بنیادین معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی و روش‌شناختی می‌رسند. از یک سو، وسنو نماینده سنتی است که در دل جامعه‌شناسی فرهنگی تجربی و ساختارمحور، با رویکردی توصیفی - تبیینی به فرهنگ می‌نگرد و آن را پدیده‌ای عینی، متجسد در نمادها و وابسته به زمینه‌های اجتماعی و نهادی می‌داند؛ فرهنگی که بیشتر به‌مثابه برون‌دادی از مناسبات مادی و نمادین تحلیل می‌شود. از سوی دیگر، شریعتی با بهره‌گیری از سنت دیالکتیکی و افق الهیاتی خاص خویش، نگاهی هنجاری، رهایی‌بخش و دگرگون‌ساز به فرهنگ دارد؛ فرهنگی که نه فقط محصول ساختار، بلکه نیرویی فعال در بازسازی آن، عرصه‌ای برای مقاومت و آفرینندگی انسانی و حامل رسالتی قدسی در مواجهه با نظم‌های سلطه‌گر است.

همین تفاوت‌ها، مقایسه آن‌ها را به مسئله‌ای روش‌مند و معنابخش در چارچوب جامعه‌شناسی فرهنگی بدل می‌سازد؛ چراکه نشان می‌دهد تلقی هر یک از این دو اندیشمند از فرهنگ، ساختار و اخلاق، نه فقط در سطح مفهومی، بلکه در بنیان‌های نظریه‌پردازی آن‌ها درباره تغییر اجتماعی اثرگذار است. بر همین اساس، مقاله حاضر درصدد آن است که نخست، چارچوب مفهومی و مدل تحلیلی وسنو را به‌دقت بازسازی کند، سپس با بهره‌گیری از منطق دیالکتیکی و بنیان‌های الهیاتی در اندیشه شریعتی، این مدل را به نقد بکشد و سرانجام نشان دهد که نظریه شریعتی چگونه با نگاه دوسویه و همچنین با افزودن لایه‌های الهیاتی و تاریخی به مفهوم عاملیت، ظرفیت رهایی‌بخش فرهنگ را از مرتبه بازتاب صرف، به سطحی سازنده و خلاق ارتقا می‌دهد. بدین سان، بررسی تطبیقی این دو رویکرد، نه صرفاً مقایسه‌ای از دو متن، بلکه گامی نظری در جهت بازاندیشی در ماهیت فرهنگ، سازوکارهای تغییر اجتماعی، و جایگاه انسان در جهان اجتماعی است.

نویسنده در فرایند نگارش این مقاله، با رجوع به منابع فارسی، پایگاه‌های استنادی معتبر و پژوهش‌های دانشگاهی مرتبط، در جست‌وجوی آثاری بود که به مقایسه نظریه فرهنگی روبرت وسنو با اندیشه علی شریعتی یا تحلیلی تطبیقی از مفاهیم فرهنگ، ساختار و اخلاق در چارچوب نظریه‌های این دو اندیشمند پرداخته باشند؛ با این حال، هیچ پژوهش پیشینی که با این صورت‌بندی نظری و رویکرد تطبیقی خاص هم‌پوشانی کامل داشته باشد، یافت نشد. بدیهی است که عدم دسترسی به اثر موجود در منابع، دالّ قطعی بر فقدان مطلق آن نیست؛ اما جست‌وجوی نظام‌مند و هدفمند نگارنده، حاکی از آن است که مسئله حاضر در ادبیات علمی موجود، کمتر مورد توجه مستقیم قرار گرفته است. از این رو، می‌توان گفت پژوهش حاضر، در عین بهره‌گیری از مفاهیم نظری پیشین، از حیث صورت‌بندی پرسش، رویکرد تطبیقی و نسبت‌سنجی انتقادی، واجد نوآوری و تازگی است.

۲. اهداف و پرسش‌های تحقیق

هدف پژوهش، تحلیل نظریه وسنو درباره نسبت ساختار و اندیشه و نقد آن از منظر اندیشه دیالکتیکی شریعتی است. بدین منظور، ابتدا مؤلفه‌ها و مفاهیم کلیدی در چارچوب نظری وسنو پیرامون رابطه ساختار و فرهنگ تبیین شده و در گام بعد، با بهره‌گیری از دیدگاه شریعتی، میزان کارآمدی و کاستی‌های این چارچوب مورد ارزیابی انتقادی قرار می‌گیرد. بر این اساس، پرسش‌های اصلی تحقیق عبارت‌اند از:

- وسنو نسبت ساختار و ایدئولوژی را چگونه تبیین می‌کند و مدل مفهومی او چه عناصری دارد؟
- اندیشه دیالکتیکی علی شریعتی چه درکی از نسبت دوسویه میان ذهن (فرهنگ) و عین (ساختار اجتماعی) ارائه می‌دهد و از منظر این دیدگاه، نظریه وسنو با چه نقدها و چالش‌هایی مواجه است؟
- مقایسه دیدگاه‌های وسنو و شریعتی چه فهم جامع‌تری از رابطه فرهنگ و ساختار اجتماعی به دست می‌دهد و کدام رویکرد می‌تواند به عنوان چارچوبی مناسب‌تر برای تحلیل این رابطه قلمداد شود؟

۳. چهارچوب نظری

مسئله رابطه فرهنگ و ساختار اجتماعی در اندیشه اجتماعی سابقه‌ای طولانی دارد و مکاتب مختلف، هر یک بر جنبه‌ای از آن تأکید نهاده‌اند. در رویکرد کارکردگرایان، فرهنگ مجموعه‌ای از معانی و ارزش‌های مشترک تلقی می‌شود که انسجام اجتماعی را ممکن می‌سازد؛ حال آنکه سنت مارکسی و جامعه‌شناسی معرفت، فرهنگ را بازتابی از وضعیت‌های اجتماعی خاص می‌انگارند. این رویکردها غالباً بر نوعی رابطه یک‌سویه استوار بودند؛ یا ساختار، علت فرهنگ شمرده می‌شد یا بالعکس. از نیمه دوم قرن بیستم، نقد این تقلیل‌گرایی‌ها، زمینه‌ساز ظهور رهیافت‌هایی شد. چرخش فرهنگی در علوم اجتماعی، فرهنگ را به مثابه ساحتی نسبتاً خودمختار با منطق درونی خاص مطرح کرد. آثار وسنو در این چارچوب، کوششی برای تحلیل تجربی رابطه ساختار و گفتمان‌های فرهنگی است. در اندیشه ایرانی نیز، شریعتی با بهره‌گیری از سنت‌های نظری شرق و غرب، کوشید قرائتی دیالکتیکی عرضه کند که هم عوامل مادی و هم عوامل فکری را در تعاملی مستمر لحاظ کند. در مجموع، دو گرایش عمده در ادبیات پژوهش درباره نسبت فرهنگ و ساختار قابل تشخیص است. یکی رویکردی ساختارمحور که بر عینی‌سازی فرهنگ در قالب نمادها، نهادها و محصولات اجتماعی تأکید می‌ورزد - همانند نظریه روبرت وسنو - و دیگری رویکردی دیالکتیکی که در آن، فرهنگ نه صرفاً به مثابه بازتاب شرایط عینی، بلکه به مثابه دقیقه‌ای^۱ در فرایند کنش متقابل ذهن و عین، ساختار و عاملیت، تحلیل می‌شود؛ چنان‌که در اندیشه علی شریعتی مشاهده می‌شود. از این منظر، اگرچه نگرش دیالکتیکی نیز فرهنگ را در ساحت عینی‌اش پی می‌گیرد، اما برخلاف نگرش‌های ساختارگرا، به خصلت‌مندی دوسویه، فرایندی و معطوف به تغییر آن نیز التفات دارد. این دو، نقطه عزیمت تحلیل حاضرند. وسنو برای تبیین رابطه ساختار اجتماعی و اندیشه، مجموعه‌ای از مفاهیم در سه دسته سه‌گانه ارائه می‌کند که در ادامه گزارشی از آن ارائه خواهد شد.

۳-۱. دسته اول (شرایط محیطی، زمینه‌های نهادی و زنجیره‌های کنش)

«شرایط محیطی» به بسترهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی‌ای اطلاق می‌شود که امکان پیدایش گفتمان‌های جدید را فراهم می‌سازند (Wuthnow, 1989a: 6). برای تحلیل ظهور یک اندیشه نو، شناخت تحولات کلان جامعه ضروری است. وسنو این شرایط را «بانک منابع» می‌نامد که دو کارکرد دارد: رفع موانع و ایجاد فرصت‌ها (وسنو، ۱۳۹۹: ۲۲). آثار هنری، ادبی و فلسفی، متأثر از محیط اجتماعی خود هستند و از آن الهام می‌گیرند (وسنو، ۱۳۹۹: ۱۳۶). او تصریح می‌کند بررسی متغیرهایی چون جمعیت، رونق یا رکود اقتصادی، ثبات یا بحران سیاسی، و تنوع یا یک‌دستی مذهبی، نقطه شروعی مناسب برای چنین پژوهش‌هایی است (Wuthnow, 1989a: 6). گرچه تحلیل او از جبرگرایی فاصله دارد، اما همچنان شرایط محیطی را بستر شکل‌گیری فرهنگ می‌داند (وسنو، ۱۳۹۹: ۲۱۰).

«زمینه‌های نهادی» دومین مؤلفه است که به نهادهای نزدیک به فرایند تولید فرهنگ نظیر مدرسه، دانشگاه، کلیسا، انجمن‌ها، مطبوعات و احزاب اشاره دارد (Wuthnow, 1989a: 7). به‌زعم وسنو، جنبش‌های فکری برجسته مانند اصلاح دینی، روشنگری و سوسیالیسم، در بستری از نهادهای مشخص شکل گرفتند؛ مثلاً اولی در منابر کلیسا، دومی در محافل دانشگاهی و اداری، و سومی در انجمن‌های کارگری و مجالس قانون‌گذاری (Wuthnow, 1989a: 540).

مفهوم سوم، «زنجیره‌های کنش»، به دنباله‌ای از کنش‌های متقابل میان عاملان فرهنگی اطلاق می‌شود که در تولید محصول فرهنگی دخیل‌اند (Wuthnow, 1989a: 7). این مؤلفه بر عاملیت انسانی تأکید دارد؛ بدین معنا که گرچه محیط و نهادها زمینه‌سازند، اما این فاعلان‌اند که اندیشه را صورت‌بندی می‌کنند.

وسنو این سه‌گانه را مدخلی برای شناخت محیط اجتماعی تولید یک فرهنگ می‌داند؛ یعنی شناخت شرایط کلان که منابع لازم از آنجا گرفته می‌شوند، شناخت نهادهای بی‌واسطه دخیل در شکل‌گیری فکر و شناخت کنش‌هایی که در تولید محصول فرهنگی نقش دارند (وسنو، ۱۳۹۹: ۲۹). با این‌همه، چارچوب مزبور در توضیح ظهور اندیشه‌هایی که در تعارض با زمینه‌های رسمی و در دل بحران‌ها یا در حاشیه ساختارها شکل می‌گیرند، با کاستی مواجه است. تکیه وسنو بر کارکردهای نهادی، سویه‌ای کارکردگرایانه به نظریه می‌بخشد که خلاقیت نظری و مقاومت فرهنگی در برابر نظم مسلط را نادیده می‌گیرد؛ به‌ویژه در بسترهای استبدادی یا بسته، که بسیاری از تحولات فکری، خلاف جهت نهادها شکل می‌گیرند.

۳-۲. دسته دوم (تولید، انتخاب و نهادینه‌شدن)

این سه مفهوم، فرایند پیچیده تحول فرهنگی را در سه مرحله ترسیم می‌کنند (Wuthnow, 1989: 548):

در مرحله «تولید»، ایدئولوژی‌های تازه پدید می‌آیند و تنوع گفتمانی افزایش می‌یابد. وسنو برای نمونه به نهضت پروتستان اشاره می‌کند که تنها در چند دهه، ۱۵۰ هزار عنوان کتاب با تیراژی بالغ بر ۶۰ میلیون نسخه منتشر شد؛ چهار برابر کل تولیدات قرن پانزدهم (Spitz, 1985: 90). این انفجار معرف مرحله زایش متکثر ایده‌هاست.

در مرحله دوم، «انتخاب» صورت می‌گیرد؛ برخی گفتمان‌ها مقبول و برجسته می‌شوند و بعضی رهبران فکری نفوذ می‌یابند. سومین مرحله، «نهادینه‌شدن» است؛ ایدئولوژی پذیرفته‌شده در ساختارهای رسمی جامعه جای می‌گیرد و به بخشی پایدار از نظم اجتماعی بدل می‌شود (Wuthnow, 1989: 549; Wuthnow, 1989: 10).

وسنو تأکید می‌کند که برای بقای یک ایده، گذر از این چرخه - از تولید تا انتخاب و سپس تثبیت نهادی - ضروری است. او برای تبیین این سازوکار، از تمثیل حرف Z در زبان انگلیسی بهره می‌گیرد که در آن، ساختار اجتماعی در پایین، ایدئولوژی در بالا و خط مورب میانی نشانگر سازوکار پیونددهنده آن دو است. به باور وسنو، مهم‌ترین کار نظریه فرهنگی، تحلیل همین بخش میانی است؛ یعنی چگونگی اتصال ساختار به فرهنگ.

باین‌حال، مدل او جای نقد دارد. مرحله «انتخاب» را نباید صرفاً فرایندی خودانگیخته یا عقلانی تلقی کرد، بلکه گاه قدرت‌های مسلط در برکشیدن یا حذف گفتمان‌ها نقش ایفا می‌کنند. تمایز میان «انتخاب طبیعی ایده‌ها» و «انتخاب هدایت‌شده توسط قدرت» در اینجا اهمیت می‌یابد. در همین راستا، فرایند نهادینه‌شدن نیز همواره آرام و بی‌مقاومت نیست، بلکه ممکن است از مسیر طرد، تحریف یا سرکوب بگذرد.

۳-۳. دسته سوم (افق اجتماعی، قلمرو گفتمانی و کنش نمادین)

یکی از پرسش‌های مهم، چیرستی عوامل تعیین‌کننده محتوای درونی ایدئولوژی و میزان سازگاری آن با ساختار اجتماعی است. وسنو معتقد است که اگرچه شرایط اجتماعی در پیدایش اندیشه مؤثرند، اما ساختار و اندیشه نمی‌توانند به طور کامل یکدیگر را تعیین کنند؛ بخشی از فرهنگ از شرایط اجتماعی تأثیر می‌پذیرد و بخشی دیگر باید از جبر محیطی مستقل باشد (وسنو، ۱۳۹۹: ۱۵۲). پیوند این دو سطح - ساختار و فرهنگ - را وسنو با سه مفهوم تحلیل می‌کند.

«افق اجتماعی» به ویژگی‌های عینی زمینه اجتماعی‌ای اشاره دارد که ایدئولوژی در آن زاده، انتخاب و نهادینه می‌شود (Wuthnow, 1989: 12). در مقابل، «قلمرو گفتمانی» ساختار درونی خود گفتمان را شکل می‌دهد و چارچوب‌های استدلال و موضوعات مشروع بحث را تعریف می‌کند (Wuthnow, 1989a: 13). «کنش نمادین» نیز به رفتارها، شیوه‌های تفکر، شخصیت‌های نمونه و اعمال معنا سازی اشاره دارد که فضای درونی یک ایدئولوژی را پر کرده و بر مبنای ویژگی‌های ساختاری آن، قلمرو گفتمانی تعریف می‌شوند (Wuthnow, 1989a: 1). به بیان ساده، هر ایدئولوژی با ارائه نوعی جهان‌بینی نمادین، الگوهایی از رفتار و اندیشه نمادین خاص خود را پدید می‌آورد (مثلاً پروتستان‌تیم نوعی منش دینی - دنیوی جدید و تیپ انسان پروتستان را ایجاد کرد یا مارکسیسم انقلابی آداب و چهره‌های خاص خود را عرضه نمود) و همین کنش‌های نمادین در عین تبعیت از ساختار درونی گفتمان، به بازتولید و گسترش آن کمک می‌کنند. از نظر او، تغییرات فرهنگی نه خطی و تدریجی، بلکه در قالب خیزش‌های تاریخی و جنبش‌های خاص اتفاق می‌افتد (Wuthnow, 1989a: 530-531). او ایدئولوژی را بازنمای منازعات اجتماعی می‌داند؛ هرچند بر انطباق کامل آن با ساختار اجتماعی تأکید ندارد، چرا که روایت نظری، ساختاری بر واقعیت تحمیل می‌کند (Wuthnow, 1989a: 13).

در این سطح، وسنو کوشیده است تا میان بسترهای ساختاری و منطق درونی گفتمان، تمایزی مفهومی برقرار کند و از طریق استفاده از تمثیل‌هایی همچون «بانک منابع» و «زنجیره‌های کنش»، امکان میانجی‌گری مفهومی را میان ساختار و فرهنگ فراهم سازد. اما با تأمل در این تمثیل‌ها روشن می‌شود که تحلیل وسنو عمدتاً معطوف به مسیرهای بیرونی تولید ایدئولوژی و شرایط تکوین آن در متن نهادهای اجتماعی است؛ بی‌آنکه به خصلت درون‌ماندگاری گفتمان، خصلت دگرگون‌ساز کنش نمادین، یا فرایند درونی زایش معنا توجهی ژرف داشته باشد. برای مثال، تمثیل «بانک منابع» مفروض می‌گیرد که ساختار اجتماعی، بسته‌ای از امکانات بیانی و مفهومی را در اختیار عاملان می‌گذارد و ایدئولوژی نیز تنها می‌تواند در قالب‌هایی که این بانک فراهم کرده شکل بگیرد؛ چنین نگاهی، در عمل، عاملیت فرهنگی را به‌نوعی انتخاب محدود در میان گزینه‌های ازپیش‌تعیین‌شده فرومی‌کاهد. یا در استعاره «زنجیره‌های کنش»، با آنکه امکان برخی برهم‌کنش‌ها میان ساختار و عامل گشوده می‌شود، اما همچنان اصل جهت‌دهی از ساختار به عامل حفظ می‌شود و ظرفیت استقلال کنشگران در خلق فرم‌های نوین گفتمانی نادیده گرفته می‌شود.

افزون بر این، تلقی وسنو از «کنش نمادین» گرچه آن را به‌مثابه عنصر مؤثر در تثبیت یا انتقال ایدئولوژی می‌پذیرد، اما کمتر به نقش انفجاری و گسست‌افزای آن در فروپاشی نظم‌های پیشین و تأسیس نظم‌های نوین توجه دارد. درحالی‌که، در تحلیل بسیاری از جنبش‌های فکری و انقلابی - اعم از دینی، فلسفی یا اجتماعی - مشاهده می‌شود که کنش‌های نمادین هنجار گریز، نه بازتاب ساختار، بلکه خالق ساختارهای تازه‌اند. از این منظر، نظریه وسنو از تحلیل درونی ساحت نمادین غفلت می‌ورزد و به توصیف بیرونی پیوند آن با ساختارها بسنده می‌کند.

۴-۳. «نظام اخلاقی»، مکانیسم واسط میان ساختار و فرهنگ

برای توضیح سازوکار ارتباط میان ساختار اجتماعی و تحولات فکری، وسنو در کتاب معنا و نظم اخلاقی^۱ (Wuthnow, 1989b) مفهوم «نظم اخلاقی» را به‌مثابه مکانیسمی واسط میان ساختار و ایدئولوژی معرفی می‌کند. از نظر او، ایدئولوژی‌ها، شعائر و مناسک، از نمادهایی تشکیل شده‌اند که نظم اخلاقی جامعه را بازنمایی می‌کنند و این نظم، وابسته به منابع مادی و سازمانی است (وسنو، ۱۳۹۹: ۴۷). وسنو تغییر اجتماعی را عامل اصلی بحران در نظم اخلاقی جوامع می‌داند و بر آن است که تحول در این نظم، بستر لازم را برای زایش گفتمان‌های تازه فراهم می‌کند (Wuthnow, 1989b: 42; وسنو، ۱۳۹۹: ۱۴۵).

مفهوم «نظم اخلاقی» در دستگاه نظری روبرت وسنو، نقشی محوری در سازمان‌دهی پیوند میان ساختار اجتماعی، عاملیت انسانی و تحولات ایدئولوژیک ایفا می‌کند. این مفهوم، نه تنها یک عنصر تبیینی فرعی، بلکه عامل واسط نظریه فرهنگی او است که در آن، تلاش شده است از دوگانه انگاری کلاسیک میان ساختار و فرهنگ عبور شود. او با این ابزار مفهومی، کوشیده است نشان دهد که تحول فرهنگی، الزاماً حاصل کنش‌های فردی یا صرفاً بازتابی از تغییرات اقتصادی نیست، بلکه مستلزم دگرگونی در دستگاه‌های ارزشی - نمادینی است که جامعه از طریق آن‌ها، مناسبات خود را تفسیر و مشروعیت‌بخشی می‌کند.

از منظر ساخت نظری، می‌توان سه سطح تحلیلی را در مطالعه فرایندهای فرهنگی از نظر وسنو نشان داد:

۱. سطح ساختار اجتماعی شامل نهادها، منابع و مناسبات قدرت
 ۲. سطح میانی نظم اخلاقی به‌مثابه چارچوب معنا بخشی به روابط اجتماعی
 ۳. سطح رویین یا همان ایدئولوژی‌ها و گفتمان‌ها به‌منزله محصولات معنایی و فرهنگی.
- نظم اخلاقی در این سلسله‌مراتب نظری، نقش سطح میانی را ایفا می‌کند. وسنو با قراردادن «نظم اخلاقی» در این موقعیت میانی، سعی دارد فرایند دگرگونی فرهنگی را نه به‌صورت علی خطی، بلکه در قالب یک سازوکار پیچیده تبیین کند.
- کارکرد مفهومی نظم اخلاقی در نظریه وسنو، دو سویه دارد؛ از طرفی نظم اخلاقی مانند یک مدیوم معنایی، تحولات نهادینه در سطح ساختار اجتماعی (نظیر تغییرات در نظام مالکیت یا قدرت سیاسی) را به‌صورت نمادین، آیینی و ارزشی درک‌پذیر می‌سازد و به آن‌ها مشروعیت یا معنا می‌بخشد. در این چارچوب، گفتمان‌ها تنها در صورتی شکل می‌گیرند که با یک بازتعریف از نظم اخلاقی همراه باشند؛ زیرا بدون آن، مخاطب اجتماعی نمی‌تواند دگرگونی ساختاری را از منظر ارزش‌های قابل فهم تفسیر کند (وسنو، ۱۳۹۹: ۴۲). از طرف دیگر، وسنو نشان می‌دهد که ایدئولوژی‌ها در خلأ تاریخی پدید نمی‌آیند، بلکه در گذار از یک نظم اخلاقی تثبیت‌شده به نظامی دیگر ظهور می‌کنند. به عبارت دیگر، تحول ایدئولوژیک زمانی آغاز می‌شود که انسجام نظم اخلاقی پیشین فروپاشد و وضعیت تبیینی تازه‌ای برای بازسازی معنا و هویت اجتماعی لازم گردد. این گذار، دقیقاً نقطه‌ای است که گفتمان جدید شکل می‌گیرد و در صورت پیروزی در رقابت ایدئولوژیک، به فرهنگ غالب بدل می‌شود.

از منظر روش‌شناسی، نظم اخلاقی در نظریه وسنو دارای دو وجه مکمل است:

- وجه توصیفی - تبیینی که به مطالعه نهادهای اخلاقی، سنت‌ها، الگوهای رفتاری و بازنمایی‌های نمادین در بستر تاریخی می‌پردازد.
- وجه تحلیلی - ساختاری که آن را چنان حلقه‌ای نظری میان ساختار اجتماعی و دگرگونی فرهنگی در چارچوبی مدون سامان می‌دهد.

بدین ترتیب، می‌توان گفت که نظریه فرهنگی وسنو، بدون مفهوم نظم اخلاقی، فاقد مکانیزمی برای توضیح نقش عاملیت انسانی در مواجهه با تغییرات ساختاری و نیز مکانیزم انتقال معنا از حوزه ساختار به حوزه ایدئولوژی خواهد بود. اهمیت این مفهوم در آن است که اجازه

می‌دهد تحلیل فرهنگی، هم به واقعیت مادی و عینی جامعه وفادار بماند و هم به سطح نمادها و معانی ورود کند؛ بی‌آنکه در دام تقلیل‌گرایی فروافتد.

وسنو عواملی را نام می‌برد که می‌توانند نظم اخلاقی را دچار بحران کنند: تنوع روزافزون گزینه‌های ممکن رفتاری، شوک‌های بیرونی (جنگ، انقلاب)، ابهام در معانی نمادهای رایج، گسترش عقلانیت انتقادی، ظهور نقدهای فلسفی، و روند سکولاریزاسیون (Wuthnow, 1989: 154). پیامد این بحران‌ها، افزایش ریسک‌پذیری، آشفتگی وضع اجتماعی، و بی‌ثباتی در کنش‌هاست (Wuthnow, 1989: 156). بالین‌حال، تحقق یک گفتمان تازه، مستلزم وجود شرایط تسهیل‌کننده‌ای نیز هست؛ ترکیب اجتماعی ناهمگن، منابع متنوع، تغییرات سریع ساختاری، انعطاف‌ناپذیری نظم اخلاقی سابق و نبود قدرت سرکوب فرهنگی از سوی حاکمیت. در چنین بستری، گفتمان‌های رقیب ظهور می‌کنند و رقابت آغاز می‌شود. وسنو موفقیت یک ایدئولوژی در این رقابت را وابسته به عواملی چون بازتعریف ثبات اجتماعی، انسجام و انعطاف درونی، برخورداری از منابع مادی نیرومند، شفافیت آیینی، جذابیت آرمانی و کسب مشروعیت سیاسی می‌داند (Wuthnow, 1989). ایدئولوژی‌ای که در این مؤلفه‌ها برتر باشد، شانس بیشتری برای تبدیل شدن به فرهنگ غالب خواهد داشت.

۴. روش تحقیق

این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است. گردآوری اطلاعات به شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته و متون نظری مرتبط با موضوع (اعم از آثار روبرت وسنو و شریعتی و نیز شروح و نقدهای پیرامون آن‌ها) مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. برای تحلیل داده‌ها از رویکرد تطبیقی - نظری بهره گرفته شده است؛ بدین ترتیب که ابتدا چارچوب مفهومی نظریه وسنو استخراج و صورت‌بندی گردیده و سپس با به‌کارگیری مفاهیم بنیادین اندیشه دیالکتیکی شریعتی، تفسیر و نقد شده است. این شیوه تحلیل گفتمانی - مفهومی، با توجه به ماهیت موضوع پژوهش (که نظری است)، امکان بررسی عمیق آرا و مقایسه آن‌ها را فراهم می‌آورد. ذکر این نکته ضروری است که مطالعه حاضر به دلیل ماهیت نظری خود فاقد داده‌های میدانی بوده و نتایج آن از استنتاج‌های منطقی و استنادات متنی به دست آمده است.

۵. یافته‌های پژوهش

مطالعه آثار و آرای روبرت وسنو نشان می‌دهد که تحولات مهم فکری تاریخ، نظیر نهضت اصلاح دینی، جنبش روشنگری و جنبش سوسیالیسم، قویاً با دگرگونی‌های ساختاری در بسترهای اقتصادی، سیاسی و نهادی جامعه پیوند دارند. وسنو در تحلیل این جنبش‌ها تأکید می‌کند که ایدئولوژی‌های نو در زمینه‌هایی از رونق مادی و بازاریابی قدرت‌های اجتماعی شکل گرفته‌اند. برای مثال، رشد اقتصاد پولی در اروپای قرن شانزدهم، طبقات نوپدید و ائتلاف‌های سیاسی جدیدی را پدید آورد که بستر اجتماعی لازم برای ظهور اصلاح دینی شدند. بالین‌حال، وسنو به‌صراحت تصریح می‌کند که رشد اقتصادی، شرط لازم برای تولید ایدئولوژی است نه علت تام آن (Riesebrodt, 1992: 588).

افزون بر اقتصاد، دگرگونی‌های نهادی و سیاسی نیز نقش بنیادینی در پیدایش اندیشه‌های نو داشته‌اند. وسنو نشان می‌دهد که برای نمونه، اصلاح دینی با تحول در اقتدار کلیسا و تضعیف انحصار آن بر تفسیر دین همراه شد، روشنگری با شکل‌گیری محافل روشن‌فکری خارج از کنترل دولت‌ها امکان انتشار یافت و سوسیالیسم با رشد جنبش‌های کارگری و احزاب توده‌ای میدان فعالیت پیدا کرد. بدین‌سان، تحلیل او مؤید این نتیجه است که بدون بستر ساختاری مناسب، ایده‌ها امکان بروز، انتشار و ماندگاری نمی‌یابند. از یافته‌های مهم دیگر، تبیین فرایند سه‌مرحله‌ای تولید، انتخاب و نهادینه‌شدن ایدئولوژی‌هاست. وسنو تأکید می‌کند که ایده‌های تازه در یک فضای متکثر آغاز می‌شوند، سپس در جریان رقابت اجتماعی، برخی از آن‌ها به دلایل مختلف (اقبال عمومی، نفوذ رهبران، پشتیبانی نهادی) برگزیده می‌شوند و در نهایت، در نهادهای رسمی تثبیت می‌گردند. این مدل فرایندی، در توضیح چرایی برتری و دوام برخی گفتمان‌ها نسبت به سایرین، تحلیلی منسجم ارائه می‌دهد.

همچنین، در نظریه وسنو تغییر فرهنگی به مثابه پدیده‌ای گسسته و ناپیوسته تصویر می‌شود. او برخلاف دیدگاه‌های تحولی آرام و فرایندی، بر آن است که تحولات فکری، معمولاً در بستر بحران‌ها و جنبش‌های تاریخی پدید می‌آیند و بدون این شرایط، تبیین آن‌ها ناقص خواهد بود (Wuthnow, 1989a: 531). این نگاه، ضمن نقد روایت‌های تدریجی از سکولاریزاسیون یا عقلانی‌شدن، بر رخدادمحور بودن تحولات تأکید دارد.

از دیگر نکات اساسی در یافته‌های او، تأکید بر استقلال نسبی قلمرو فرهنگ است. وسنو اذعان می‌کند که ساختار، تنها بخشی از محتوای فرهنگ را توضیح می‌دهد و بخشی دیگر، حاصل منطق درونی گفتمان‌ها و خلاقیت نظری است (وسنو، ۱۳۹۹: ۱۵۲). با این حال، در منظومه تحلیلی او، همچنان رابطه از ساختار به سوی فرهنگ جریان دارد و فرهنگ عمدتاً در نقش متغیر وابسته ظاهر می‌شود. وسنو هرچند از عاملیت انسانی نیز سخن می‌گوید، اما سهم آن را در دل سازوکارهای ساختاری جای می‌دهد و خلاقیت فکری را به بسترهای محیطی مشروط می‌سازد. او نشان نمی‌دهد که آیا ایدئولوژی و گفتمان، می‌تواند انتقادی و ترسیم‌کننده وضعیتی برابر سوسی وضعیت موجود باشد یا نه؟ طبق نظریه او، از آنجاکه ایدئولوژی حاصل جنبش‌های تاریخی است، طبیعتاً این امکان را ندارند که راهی برای عبور از بن‌بست‌های جامعه ارائه دهند. مسئله دیگری که در مورد اندیشه او مطرح است، این است که به تعبیر کالهن، جامعه‌شناسان آمریکایی - از جمله وسنو - در تلاش‌اند پدیده‌های فرهنگی را بدون توجه به جوهر یا محتوای فرهنگ مطالعه کنند. به تعبیری از تفسیر معنا، تأکیدزدایی می‌کنند؛ چرا که می‌ترسند عینیت را از دست بدهند (Calhoun, 1992: 240). از طرفی محتوای نظریه او، یادآور استدلال مارکس و انگلس در کتاب ایدئولوژی آلمانی درباره تضادهای اجتماعی است. به تعبیر رندال کالینز، کتاب وسنو را می‌توان «اثری دانست که شیخ مارکس آن را با همکاری شیخ زیمل نگاشته است» (Collins, 1993: 123-124). به طور خلاصه، یافته‌های وسنو مبتنی بر تقدم ساختار نسبت به فرهنگ‌اند و با وجود پذیرش نسبی عاملیت و منطق درونی ایدئولوژی، همچنان فرهنگ را تابعی از تغییرات مادی و نهادی می‌دانند. اما از سوی دیگر موضوع محل مناقشه‌ای را پیش می‌کشد؛ آیا چنین نگاهی نقش خلاقیت فکری و عاملیت انسانی را در تاریخ نادیده نمی‌گیرد؟ این همان پرسشی است که از منظر رویکرد دیالکتیکی شریعتی می‌توان طرح و بررسی نمود.

۵-۱. تحلیل و تفسیر (نقد دیدگاه وسنو از منظر اندیشه شریعتی)

۵-۱-۱. دیالکتیک در هستی و اندیشه

منطق دیالکتیکی، در منظومه فکری شریعتی، نه صرفاً یک ابزار منطقی، بلکه شیوه‌ای هستی‌شناختی برای درک پویایی واقعیت انسانی است؛ شیوه‌ای که بر تعارض، تنش و تحول مستمر میان نیروها و عوامل متضاد تکیه دارد. از این رو، شریعتی با تبیین‌های ایستا و علّیت خطی - نظیر آنچه در منطق ارسطویی مفروض است - مخالفت می‌ورزد و آن را برای درک پدیده‌های زنده و تاریخی انسانی ناکافی می‌داند. از نظر او، برای مسائل پیچیده اجتماعی نباید تنها یک علت منحصر به فرد در نظر گرفت، بلکه مجموعه‌ای از عوامل متعدد به طور توأمان نقش دارند. نقد دیگر شریعتی بر منطق ارسطویی آن بود که چنین منطقی صرفاً ذهنی است و واقعیت‌های زنده را در قالب مفاهیم انتزاعی و ایستا درمی‌آورد؛ حال آنکه در عالم انسانی، پدیده‌ها پویا و ملموس‌اند و باید آن‌ها را در بستر حرکت و تغییر شناخت. به گفته او، روشی که بتواند واقعیت را آن‌چنان که هست لمس و درک کند، روش دیالکتیک است (شریعتی، ۱۳۸۵). شریعتی در آثارش عوامل علّی را به سه دسته تام، اقوی (نیرومندتر) و متعدّد تقسیم کرده و تصریح نموده که در حوزه جامعه و تاریخ، معمولاً با علل متعددی مواجهیم که در تعامل با یکدیگر وضعیت را می‌سازند (شریعتی، ۱۳۸۶ ب؛ شریعتی، ۱۳۸۶ الف). بر این پایه فکری، شریعتی در بحث رابطه ساختار اجتماعی و اندیشه دست به ابتکاری زد که ما نیاز به «مارکس و بر» داریم؛ یعنی هم ماتریالیسم تاریخی مارکس را مردود نمی‌داند که عامل مادی (اقتصاد و ساختار طبقاتی) را علت تحولات اجتماعی معرفی می‌کرد و هم تفکر وبر را که عامل فکری و ارزشی را علت تغییرات می‌دید منطبق بر بخشی از واقعیت می‌داند. از نگاه شریعتی، هر دو اندیشمند بخشی از حقیقت را درست فهمیده بودند اما هیچ‌یک نتوانستند تمام واقعیت اجتماعی را تبیین کنند (شریعتی، ۱۳۸۸ الف). خطای هر دوی آن‌ها در نظر شریعتی، همان‌گونه که در مقدمه آمد، یک‌سویه دیدن رابطه علت و معلول

در جامعه بود؛ گویی که حیات اجتماعی بر مبنای رابطه ساده مکانیکی چون پدیده‌های فیزیکی عمل می‌کند. در مقابل، شریعتی قائل به تأثیرگذاری متقابل اندیشه و ساختار بود. این تأثیر و تأثر متقابل، از دید او «واقعیت دیالکتیکی» حیات اجتماعی است (شریعتی، ۱۳۸۷ الف)؛ به بیان دیگر، تجربه تاریخی جوامع بشری خود نشان می‌دهد که نه می‌توان نقش شرایط مادی را انکار کرد و نه می‌توان قدرت ایده‌ها و باورها را نادیده گرفت؛ هر جامعه‌ای حاصل تعامل این دو وجه است.

۵-۱-۲. نمونه تاریخی

به عنوان نمونه، در تحلیل این مسئله که «چرا جامعه غرب از قرون وسطی به رنسانس رسید؟» او آشکارا روش دیالکتیکی را به کار می‌بندد و نشان می‌دهد که تحول اروپا از قرون میانه به عصر جدید، حاصل تعامل علل مادی و فکری بوده است (شریعتی، ۱۳۸۷ ب). شریعتی خاطرنشان می‌کند که ساختار اقتصادی - اجتماعی قرون وسطی، نظام فئودالیت بود و نظام فکری - فلسفی آن، مسیحیت کاتولیک؛ این دو یکدیگر را تقویت می‌کردند، به این معنا که اقتصاد بسته و ارباب - رعیتی قرون وسطی، جهان‌بینی بسته کاتولیک را بازتولید می‌کرد و بالعکس جهان‌بینی کاتولیک نیز نظم فئودالی را توجیه و پایدار می‌ساخت (شریعتی، ۱۳۸۴). از دیدگاه شریعتی، ظهور رنسانس در اروپا حاصل دگرگونی هم‌زمان در دو سطح بود؛ گرایش اقتصادی - سیاسی به بورژوازی و بازار آزاد و تحول فکری - مذهبی در قالب پروتستانسزم. این هم‌جهتی میان زیرساخت اقتصادی و روبنای ایدئولوژیک، زمینه‌ساز دگرگونی ساختار اجتماعی شد. شریعتی برای تحلیل این تغییر، بر عامل مهمی چون تماس فرهنگی با مسلمانان در جریان جنگ‌های صلیبی تأکید می‌کند. از سویی، مشاهده ساختار دینی اسلام، آزادی عمل در اعتقادات و فقدان نهاد واسطه بین خدا و مردم، سبب تزلزل در جهان‌بینی کاتولیک شد و زمینه‌ساز ظهور تفکر پروتستان گشت. از سوی دیگر، انتقال فناوری‌ها و کالاها و رونق تجارت با شرق، اقتصاد فئودالی را به سوی نظام شهری سوق داد و طبقه‌ای نوظهور را به نام بورژوازی پدید آورد. این طبقه، با بینشی متفاوت، حامل جهان‌بینی تازه‌ای شد که مناسبات اجتماعی را دگرگون ساخت. الگوی حکومت سیاسی مسلمانان نیز الهام‌بخش دولت‌های متمرکز سکولار شد که به تدریج جای اقتدار کلیسا را گرفت (شریعتی، ۱۳۸۴).

تحلیل فوق از شریعتی به خوبی نشان می‌دهد که او چگونه تحول تاریخ غرب را نه با یک علت واحد، بلکه با دیالکتیک علل توضیح می‌دهد. از دیدگاه شریعتی، عامل فکری و عامل مادی همچون دو قطب تأثیرگذار، پیوسته در کشمکش و تعامل اند و تاریخ، محصول پیشروی دیالکتیکی آن‌هاست. برای شریعتی بدیهی است که در این تعامل مستمر، گاه شرایط مادی، فکر جدیدی را برمی‌انگیزد (مثلاً تغییرات اقتصادی - اجتماعی زمینه اصلاح دینی را مهیا کرد) و گاه یک فکر نو، ساختارهای اجتماعی را دگرگون می‌سازد (مثلاً تعلیم پروتستانی مسیر اقتصاد را تغییر داد). در این میان، اگرچه وسنو در الگوی Z خود بر تعامل متقابل میان ساختار و فرهنگ تأکید دارد، اما در تحلیل نهایی، جهت‌گیری رابطه غالباً از سوی ساختار به سمت فرهنگ متمایل است. شریعتی، با نقدی ریشه‌ای، نشان می‌دهد که این تعامل نباید به تأثیر یک طرفه ساختار محدود شود، بلکه باید به آفرینش ساختار شکنانه نیز مجال دهد. اما پرسشی که باقی می‌ماند آن است که اگر ذهن و عین هم‌زمان اثرگذارند، کدامیک وزن بیشتری دارد؟ او در پاسخ به این سؤال یک اصل سیال و پویا را مطرح می‌کند. وزن تأثیرگذاری هر یک از این دو عامل وابسته به میزان رشد عاملیت انسانی است. شریعتی انسان را به خودآگاهی، آزادی، انتخاب و آفرینندگی تعریف می‌کند (شریعتی، ۱۳۸۸ الف) و معتقد است به هر میزان که این چهار مؤلفه در یک جامعه بیشتر محقق شده باشد، تأثیر انسان (اندیشه، اراده و ابتکار او) بر محیط خود افزون‌تر خواهد بود و بالعکس، هرچه این عناصر در میان مردم ضعیف‌تر باشند، ساختارهای اقتصادی - اجتماعی سهم بیشتری در تعیین سرنوشت آنان خواهند داشت. بدین جهت، در جوامع ابتدایی و ایستا، این شرایط کار و نظام تولید مادی است که انسان‌ها را می‌سازد (شریعتی، ۱۳۸۵). حال آن‌که در جوامع پیشرفته‌تر که افراد از خودآگاهی و آزادی عمل بیشتری برخوردارند، انسان‌ها به سازندگان فعال جامعه بدل می‌شوند.

۵-۱-۳. ریشه‌های الهیات شیعی در نظریه شریعتی

در تحلیل نسبت میان ساختار اجتماعی و عاملیت انسانی، شریعتی تنها به سطح تحلیل جامعه‌شناختی بسنده نمی‌کند، بلکه بنیادهای نگرش خود را در ریشه‌هایی الهیاتی جست‌وجو می‌نماید. بدین سان، برای درک تمایز نگاه او با نظریه‌پردازانی چون وسنو، باید به افقی فراتر از تقابل

صرف ذهن و عین نظر افکند؛ افقی که در آن، الهیات اسلامی، به مثابه پشتوانه‌ای محکم، به مسئله کنش انسانی معنا و جهت می‌بخشد. در این چارچوب، عاملیت انسانی صرفاً یک متغیر جامعه‌شناختی نیست، بلکه پاسخی الهیاتی به پرسش از اختیار و مسئولیت انسان در جهان است.

در منطق قرآن، انسان موجودی است آگاه، مختار و مکلف؛ مخاطب خطاب الهی و حامل مسئولیت تاریخی در برابر خدا و خلق. از این منظر، اراده انسان شرط لازم برای تحقق معنا و امکان تکلیف است و اساس ثواب و عقاب، به اختیار او وابسته می‌گردد. انسان، نه بازپچه نیروهای کور طبیعی و اجتماعی و نه مخلوقی مسلوب‌الاختیار و ازپیش‌مکتوب در تقدیر، بلکه آگاه، آزاد، برگزیده و مورد خطاب تکلیف است. به تعبیر آیات متعدد، خداوند انسان را در معرض هدایت و ضلالت قرار داده و او را با «ارائه طریق» و نه «تحمیل مسیر» به راه خود فراخوانده است؛ مانند *إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا* (انسان: ۳). این نگاه، زمینه‌ساز آن است که انسان در تلقی دینی، فاعل مختار نسبت به تاریخ خویش تلقی شود، نه قربانی تقدیر یا ساختار. هرچند جامعه و تاریخ، بر انسان و فرهنگ تأثیر دارند، اما این تأثیر به معنای جبر نیست. چنین الهیاتی، شالوده آن تلقی دیالکتیکی از انسان را می‌سازد که در آن، فاعلیت انسانی نه تحت جبر ساختار، بلکه در تعامل مستمر با آن تعریف می‌شود. شریعتی با اتکا به این بنیان الهیاتی، جامعه و تاریخ را صحنه بسط اراده و آگاهی انسان می‌داند، نه صرفاً عرصه بازتاب شرایط مادی؛ بنابراین، پیوند میان اندیشه و ساختار، در نگاه شریعتی، پیوندی است که از ایمان به قدرت خلافت انسان برآمده و در افق مسئولیت و هدایت، معنا می‌یابد.

به این ترتیب، افزودن لایه الهیاتی به تحلیل عاملیت، نه صرفاً یک مؤلفه اضافی، بلکه بُعدی بنیادین در نقد نظریه وسنو از منظر شریعتی است؛ زیرا او بر آن است که تحلیل جامعه بدون توجه به جایگاه انسان در نسبت با امر قدسی، تحلیلی ناقص و ناقض حقیقت انسانی است. از این رو، در اندیشه شریعتی، فرهنگ و ساختار نه فقط در تعامل اجتماعی، بلکه در بطن مسئولیت انسان مؤمن در برابر خداوند معنا می‌یابند. چنین نگرشی، نظریه فرهنگی وسنو را از حیث عدم التفات به ظرفیت تحول آفرین ایمان و الهیات، در سطحی تقلیل‌گرایانه باقی می‌گذارد. شریعتی، برخلاف برخی جامعه‌شناسان ساختارگرا یا جبرباور، تأکید می‌کند که در سنت اسلامی، انسان نه تنها می‌تواند، بلکه باید تاریخ خود را بیافریند؛ چرا که اراده و آگاهی او، شرط اساسی خلافت الهی است. این مبنای الهیاتی، نگرش دیالکتیکی او را به حیات اجتماعی تقویت می‌کند؛ بدین معنا که تاریخ، عرصه برخورد مستمر اراده انسانی و شرایط بیرونی است، نه جولانگاه نیروهای کور مادی. از منظر شریعتی، نفی جبر اجتماعی، نه صرفاً یک موضع فلسفی، بلکه لازمه ایمان به مسئولیت انسان در برابر خدا و جامعه است، حال آن که وسنو با رویکردی سکولار و فاقد زمینه متافیزیکی، به تبیین روابط ساختار و اندیشه می‌پردازد.

در نظریه فرهنگی وسنو، «نظم اخلاقی» مفهومی کارکردی و تجربی است که به الگوهای نهادینه‌شده‌ای از انتظارات رفتاری و ارزش‌های اجتماعی اطلاق می‌شود؛ الگویی که کنش اجتماعی را معنادار کرده، انسجام جامعه را تضمین می‌نماید و در قالب شعائر، مناسک و صورت‌های نمادین قابل مشاهده، بازنمایی می‌شود. این نظم نه محصول تصمیمی آگاهانه، بلکه برآمده از شرایط ساختاری، منابع مادی و سازمانی، و بافت تاریخی - اجتماعی تلقی می‌گردد. اخلاق در این دستگاه، ماهیتی تا حدی انعکاسی و تطبیقی دارد؛ پاسخ به وضعیت، واکنش به بحران و مکانیسمی برای تنظیم روابط انسانی در بستر تحولات نهادی. همچنین نظم اخلاقی در نظریه وسنو، ساختاری شکلی و صورت‌بندی‌ای صوری از انتظارات اجتماعی است که کارکرد اصلی آن، معنادار ساختن روابط و کنش‌های اجتماعی در بستر نظم موجود است. این نظم، نه حامل محتوای ارزشی پیشینی، بلکه تابعی از «بانک منابع» اجتماعی و تاریخی است و محتوای خود را از مجموعه‌ای از امکانات، الزامات و محدودیت‌های نهادی و ساختاری استخراج می‌کند.

در مقابل، ایده اخلاق در دستگاه فکری علی شریعتی، در پیوند با «الهیات شیعی» شکل می‌گیرد که نه صرفاً ناظر به انتظام اجتماعی، بلکه علاوه بر آن، ناظر به نسبت وجودی انسان با حقیقت است. اخلاق نزد شریعتی، امری قدسی، پیشینی و غایت‌مند است که برخاسته از اصل «خلافت انسان بر زمین» و مأموریت تاریخی او برای ساخت جهانی انسانی - الهی است. اخلاق اسلامی - شیعی نه تنها ابزار انسجام اجتماعی، بلکه معیاری برای ارزیابی مشروعیت نظم‌ها، قدرت‌ها و ساختارهای اجتماعی است. به بیان دیگر، اخلاق در سنت شیعی، امر

برآمده از نظم موجود نیست بلکه می‌تواند در تعارض با آن قرار گیرد؛ زیرا ناظر به ارزش‌هایی است که در ماورای نظم موجود جای دارند. در منطق الهیات عقل‌گرای شیعه، اخلاق نه امری برساخته، بلکه حقیقتی پیشینی، ثابت و مستقل از شرایط اجتماعی، تاریخی و حتی اراده شارع تلقی می‌شود. بر خلاف دیدگاه اشعری که حسن و قبح را تابع امرونی الهی می‌داند، الهیات شیعی بر این باور است که افعال، به اعتبار ذات خویش، واجد حسن یا قبح‌اند و شارع نیز در مقام تشریع، بر بنیاد همین معیارهای اخلاقی، حکم می‌راند. بدین‌سان، اخلاق نه تنها تابعی از ساختارهای اجتماعی یا سیاسی نیست، بلکه حتی در نسبت با شارع مقدس نیز اصالتی عقلی و هنجاری دارد. از این منظر، شارع، کاشف و مؤکد حکم عقل و اخلاق است، نه منشأ ارزش‌گذاری اخلاقی؛ بنابراین، تصور نظم اخلاقی به مثابه صورت‌بندی‌ای کاربردی و متغیر که صرفاً از دل بانک منابع ساختار اجتماعی برمی‌خیزد - چنان‌که در نظریه وسنو دیده می‌شود - با مبانی اخلاق در الهیات شیعی، تعارض بنیادین دارد.

از منظر کارکرد نیز تفاوت‌ها بارزتر می‌شوند. «نظم اخلاقی» در نظریه وسنو، همچون پل میان ساختار و ایدئولوژی، نقش واسطه ایفا می‌کند و زمانی دگرگون می‌شود که بحران ساختاری پدید آید؛ اما در اندیشه شریعتی، اخلاق شیعی، نه منتظر بحران ساختاری، بلکه خاستگاه آن است. یعنی این اخلاق است که جامعه را به تغییر دعوت می‌کند؛ به تعبیر دیگر، ایده عدالت، توحید، صدق و دیگر امور اخلاقی، بذر ناسازگاری با نظم موجود را در خود دارد. اگر در دستگاه وسنو، نظم اخلاقی تابع ساختار است، در نظام فکری شریعتی، اخلاق الهی می‌تواند ساختار را نقد و بلکه واژگون کند.

افق نظری این دو نیز متمایز است. وسنو از درون یک سنت جامعه‌شناسی پوزیتیویستی به نظم اجتماعی می‌نگرد؛ درحالی‌که شریعتی، با تلفیق الهیات، عدالت و عقلانیت انقلابی شیعی، اخلاق را به عرصه‌ای برای دگرگونی تاریخ بدل می‌سازد؛ بنابراین، اگرچه در هر دو رویکرد، مفهومی چون «اخلاق» در پیوند با ساختار اجتماعی فهم می‌شود، اما مبنا، کارکرد و افق آن در دو دستگاه نظری کاملاً متفاوت است. نظم اخلاقی در نزد وسنو، ابزاری جامعه‌شناختی برای تبیین تحول گفتمان‌هاست؛ درحالی‌که اخلاق در اندیشه شریعتی، نیرویی متعالی و الهیاتی برای برهم‌زدن نظم‌های سلطه و امکان بخشیدن به ظهور جامعه توحیدی است.

۵-۳. نقش عاملیت در تغییر ساختارهای اجتماعی

در امتداد بحث درباره جایگاه عاملیت انسانی در اندیشه شریعتی، باید به نکته‌ای کلیدی دیگر نیز توجه کرد که تمایز رویکرد او را نسبت به بسیاری از جامعه‌شناسان صرفاً توصیفی و تبیینی برجسته می‌سازد و آن، نسبت میان معرفت علمی و مؤلفه‌های ارزشی و ایدئولوژیک است. شریعتی برخلاف سنت اثبات‌گرای رایج که «بی‌طرفی ارزشی» را قاعده نهایی علم اجتماعی می‌دانست، بر آن بود که بی‌طرفی، اگر به معنای بی‌هدفی، بی‌تعهدی و عدم مسئولیت‌پذیری دانشمند باشد، علم را به امری سترون، بی‌اثر و بلکه بی‌ارزش بدل می‌کند. از سوی دیگر، او در برابر ایدئولوژی‌زدگی مطلق - یعنی فروکاستن علم به ابزاری در خدمت عقیده پیشینی - نیز موضع داشت؛ چرا که به‌زعم او چنین رویکردی، علم را از حقیقت منحرف ساخته و آن را صرفاً به توجیه وضع موجود بدل می‌کند. شریعتی برای گریز از این دو حد افراط و تفریط، راه سومی را پیشنهاد می‌دهد: «عالم باید پیش از تحقیق از هر عقیده‌ای آزاد باشد و پس از تحقیق به آن پایبند شود» (شریعتی، ۱۳۸۸ الف: ۳۸). مراد او از این سخن آن است که پژوهش‌گر علوم انسانی باید در مقام تحقیق، پیش‌داوری‌ها و تعصبات ایدئولوژیک خویش را کنار گذارد تا واقعیت چنان‌که هست بر او مکشوف شود؛ اما چون حقیقت حاصل شد، وظیفه اخلاقی دارد که به آن التزام یابد و برای تحقق شرایط بهتر، تلاش کند. شریعتی در یک فرمول‌سازی فشرده، موضع خویش را این‌گونه بیان می‌کند: نه علم برای عقیده، نه علم برای علم، بلکه علم متعهد به حقیقت، برای هدایت.

در پرتو این دیدگاه، شریعتی نقش روشنفکر را صرفاً در سطح بازنمایی جامعه و تبیین وضعیت آن خلاصه نمی‌کند، بلکه وظیفه او را در تغییر جامعه نیز می‌بیند. براین اساس، روشنفکر نمی‌تواند نظاره‌گری بی‌طرف باشد؛ بلکه باید با آگاهی‌بخشی به مردم و تغییر در بینش آن‌ها، در جهت‌دهی به مسیر تاریخی جامعه مشارکت فعالانه داشته باشد (شریعتی، ۱۳۸۴). چون در منطق دیالکتیکی مورد نظر شریعتی، ذهن و عین در تأثیر متقابل‌اند و از خلال دگرگونی در اندیشه می‌توان واقعیت اجتماعی را نیز دگرگون ساخت، دانش و آگاهی نه تنها خنثی، بلکه

ابزاری برای ساخت جامعه انسانی - الهی و تعالی جمعی محسوب می‌شود. از همین‌رو، تحلیل نظری در اندیشه شریعتی همواره افقی انتقادی، هنجاری و دگرگون‌ساز در خود دارد؛ چیزی که در نظریه فرهنگی روبرت وسنو، به‌رغم پیچیدگی مفهومی‌اش، جای خالی آن به‌وضوح احساس می‌شود.

در اندیشه شریعتی، دیالکتیک نه‌تنها به‌عنوان یک ابزار فلسفی برای تبیین رابطه میان «عین» و «ذهن»، بلکه به‌عنوان ابزاری برای دگرگونی اجتماعی و فرآیند تاریخی مورد استفاده قرار می‌گیرد. شریعتی در رویکرد خود به جامعه‌شناسی، همواره بر این نکته تأکید می‌کند که تاریخ و ساختار اجتماعی نه صرفاً بر مبنای قوانین ساختاری، بلکه در تعامل با آگاهی انسان‌ها، به‌ویژه آگاهی اجتماعی و تاریخی، شکل می‌گیرند. این نگرش، نقش فعالانه و خلاقانه انسان را در فرآیند تغییرات اجتماعی برجسته می‌کند و او را نه‌تنها به‌عنوان یک امر متأثر از ساختارها، بلکه به‌عنوان عامل تغییر ساختار معرفی می‌کند.

در نظریه شریعتی، عاملیت انسانی بخشی از یک فرآیند دیالکتیکی است که در تعامل با شرایط مادی و ساختاری، قادر به دگرگونی و تغییر جامعه است. در این چارچوب، ساختارها و شرایط مادی اجتماعی هرچند تأثیرگذار و محدودکننده هستند، اما آگاهی انسان و اراده آگاهانه در این فرایندها نقشی تعیین‌کننده ایفا می‌کند. شریعتی معتقد است که آگاهی به‌عنوان یک نیروی تغییر، می‌تواند حتی در سخت‌ترین شرایط مادی، راه را برای دگرگونی اجتماعی هموار سازد. در این نگاه دیالکتیکی، ساختارها تنها به‌عنوان عامل‌های یک‌سویه عمل نمی‌کنند. شریعتی همواره تأکید دارد که ساختارهای اجتماعی و فرهنگ، هم‌زمان دارای کارکردهای متقابل و پویا هستند. این برآیندهای دیالکتیکی به‌طور مداوم در حال تعامل و بازسازی هستند؛ بنابراین، در نظریه شریعتی، هیچ‌گاه نمی‌توان تغییرات اجتماعی را صرفاً به تحول در ساختارهای اقتصادی یا نهادهای اجتماعی نسبت داد، بلکه هم‌زمان باید نقش آگاهی و اراده انسانی را نیز در نظر گرفت.

به‌این‌ترتیب، در نظریه شریعتی، عاملیت انسانی در تغییر ساختارهای اجتماعی نقشی فعال و خلاقانه دارد. این امر، دقیقاً در تضاد با دیدگاه‌های ساختارگرایانه‌ای است که بر اساس آن‌ها، تغییرات ساختاری، تحولات اجتماعی را هدایت می‌کنند. در نگرش شریعتی، کنشگر انسانی نه‌تنها از شرایط و ساختارهای اجتماعی تأثر می‌پذیرد، بلکه در باز ساخت و دگرگونی آن‌ها نقش حیاتی ایفا می‌کند.

شریعتی مسلماً تأثیر شرایط مادی بر فرهنگ و به‌تبع انسان را می‌پذیرد - چنان‌که خود به نقش بورژوازی و اقتصاد در گذار قرون وسطی به مدرنیته اذعان داشت - اما او اصرار می‌ورزد که هر تحول اجتماعی محصول کنش متقابل دو سویه «شرایط مادی» و «آگاهی» است. در چارچوب فکری شریعتی، حتی در همان مثال‌های تاریخی که وسنو بررسی کرده است، می‌توان نشان داد که ایده‌ها و ارزش‌ها نیز محرک و موتور تغییر بوده‌اند. به‌عنوان نمونه، پروتستان‌تیسیم صرفاً بازتاب رشد اقتصاد شهری نبود بلکه خود عاملی شد که ساختار اقتصادی غرب را متحول کرد؛ یا ایده‌های سوسیالیسم تحت‌تأثیر صنعتی‌شدن پدید آمدند، اما سپس به‌صورت جنبشی آگاهانه نظام‌های سیاسی و اقتصادی را در بسیاری کشورها دگرگون ساختند. تفاوت دیگر این دو دیدگاه در جایگاه عاملیت انسانی نمایان می‌شود. وسنو البته از زنجیره‌های کنش سخن گفته و به نقش عاملان انسانی در حد واسطه تحقق شرایط اشاره کرده است، اما در نظریه او کنشگران بیشتر مهره‌هایی هستند که تحت فشار و فرصت‌های ساختاری عمل می‌کنند. در مقابل، شریعتی برداشتی بسیار فعالانه‌تر از انسان دارد؛ انسان موجودی است دارای خودآگاهی و قدرت انتخاب که می‌تواند بر جبر تاریخ و جامعه فائق آید و مسیر نوینی برای ساختارهای اجتماعی رقم بزند. از این منظر، نظریه وسنو با وجود گنجاندن عاملیت در مدل خود، از قدرت خلاقیت انسانی غافل است؛ عاملیت در حد بازتولید ساختارها باقی می‌ماند، نه آفرینش ساختار شکنانه. در دستگاه فکری شریعتی، جامعه و تاریخ نه میدان تلاقی نیروهای مادی بی‌خرد، بلکه صحنه حضور انسان مؤمن، مختار و مسئول است؛ انسانی که از موضع خلافت الهی، مأمور به تغییر خود و جامعه است. از این منظر، آگاهی نه صرفاً آگاهی ایدئولوژیک، بلکه وقوف به نسبت انسان با امر قدسی و جامعه است؛ این امر، بنیاد الهیاتی کنش روشنفکر را نزد شریعتی شکل می‌دهد. از همین‌رو، کنش روشنفکرانه نزد او واجد رسالتی قدسی است که در اندیشه وسنو، به دلیل فقدان این افق الهیاتی، غایب می‌ماند. نظریه فرهنگی وسنو، باتکیه بر تحلیل ساختاری و الگوهای علیت اجتماعی، در زمره نظریه‌های تبیینی جای می‌گیرد که صرفاً به فهم علل و سازوکارهای تغییرات فرهنگی اهتمام دارند. اما در اندیشه شریعتی، نظریه، افزون بر تبیین، رسالت هنجاری، انتقادی و دگرگون‌ساز دارد؛ بی‌معنا که نظریه باید

آگاهی‌زا، تضادآفرین و به‌منزله ابزار نقد و رهایی انسان، راهگشای کنش تاریخی باشد. این تمایز، نشانگر تفاوت بنیادین در تلقی آن دو از ماهیت نظریه‌پردازی در علوم انسانی است. با جمع‌بندی مطالب این بخش، می‌توان گفت که اندیشه دیالکتیکی شریعتی کاستی‌های نگرش وسنو را آشکار کرده و وفق تحلیلی گسترده‌تری را پیشنهاد می‌کند. اگر وسنو به‌درستی بر اهمیت زمینه‌های اجتماعی و مادی تأکید دارد، شریعتی یادآور می‌شود که نباید از نقش شکل‌دهنده افکار و اراده‌های انسانی در همان زمینه‌ها غافل شد. در مقابل ساختارگرایی نهفته در نظریه وسنو - که بر پیروی فرهنگ از الزامات ساختاری اصرار دارد - شریعتی از مدلی دیالکتیکی دفاع می‌کند که در آن، رابطه ساختار و فرهنگ به‌صورت تعاملی و دوسویه درک می‌شود. او بر آن است که حتی در بطن سخت‌ترین شرایط مادی، اراده آگاه انسان - به‌مثابه نیرویی تاریخی و الهی - می‌تواند با بازاندیشی، ساختار را دگرگون سازد. بدین‌سان، علیت در این دستگاه، نه یک‌سویه و خطی، بلکه پویا، دوسویه و گشوده است.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

برای درک بهتر تفاوت‌ها و اشتراک‌های دیدگاه روبرت وسنو و علی شریعتی درباره رابطه فرهنگ و ساختار اجتماعی، می‌توان نکات کلیدی هر یک را در مقایسه با دیگری، به‌صورت خلاصه، چنین ترسیم کرد:

مؤلفه	نظریه روبرت وسنو	نظریه علی شریعتی
ماهیت فرهنگ	پدیده‌ای عینی، متجسد در نمادها و محصولات (نه صرفاً معانی ذهنی) که می‌توان آن را به‌طور تجربی بررسی کرد. فرهنگ بیشتر به‌عنوان برون‌داد کنش‌های انسانی در یک زمینه اجتماعی - مادی دیده می‌شود.	واقعیتی دوگانه (ذهنی/عینی) که در تعامل دائم با ساختارهای اجتماعی شکل می‌گیرد. فرهنگ صرفاً محصول ساختار نیست، بلکه وجه ذهنی/معنوی جامعه است که هم تأثیر می‌پذیرد و هم تأثیر می‌گذارد.
رابطه علی فرهنگ و ساختار	تأثیر عمدتاً یک‌سویه ساختارهای اقتصادی - اجتماعی بر پیدایش فرهنگ و ایدئولوژی. تغییر در ساختار (مثلاً رشد اقتصادی یا بحران سیاسی) محرک اصلی تولید اندیشه‌های جدید است؛ فرهنگ تا حدود زیادی وابسته به منابع و فرصت‌های فراهم‌شده توسط محیط اجتماعی است و تغییرات فرهنگی بازتاب تغییرات در شرایط ساختاری محسوب می‌شود.	تأثیر متقابل و دیالکتیکی فرهنگ و ساختار. اندیشه‌ها می‌توانند برخاسته از شرایط مادی باشند، اما به‌نوبه خود قادرند ساختارهای اجتماعی را دگرگون کنند. هیچ‌یک از دو وجه فرهنگ یا ساختار را نمی‌توان علت تام دیگری دانست؛ میان آن‌ها پیوندی دیالکتیکی برقرار است که در آن هر کدام هم علت است و هم معلول.
نقش عاملیت انسانی	نقش کنشگران انسانی به رسمیت شناخته شده اما در چهارچوب فرصت‌ها و قیود ساختاری محدود مانده است. عاملان به‌صورت «زنجیره‌های کنش» در خدمت تحقق شرایط محیطی‌اند؛ ایده‌ها و کنش‌های فردی تأثیر تعیین‌کننده‌ای جز در چارچوب فراهم‌شده توسط ساختار ندارند. تغییرات عمده بیشتر نتیجه نیروهای جمعی و ساختاری است تا ابتکار عمل فردی.	عاملیت انسانی، کانونی و خلاق است. انسان خودآگاه و آزاد می‌تواند بر محدودیت‌های ساختاری غلبه کند و دست به آفرینش‌های نوین بزند. تاریخ را انسان‌های آگاه می‌سازند، هرچند خود در متن شرایط تاریخی معین عمل می‌کنند. روشنفکران و رهبران فکری می‌توانند با بسیج آگاهی و اراده جمعی، در جهت تغییر ساختارهای اجتماعی اقدام کنند.
الگوی تغییر فرهنگی	مدل گسسته و مرحله‌ای: تغییر فرهنگی در دوره‌های بحرانی و گسسته رخ می‌دهد (مثلاً در برهه‌های تحول اقتصادی یا سیاسی) و از مراحل تولید متکثر ایدئولوژی‌ها به انتخاب اجتماعی و نهایتاً نهادینه‌شدن طی می‌شود. فرهنگ عمدتاً به‌مثابه متغیری وابسته دیده می‌شود که از پس تغییرات ساختاری حرکت می‌کند.	مدل دیالکتیکی و پیوسته: تغییر اجتماعی - فرهنگی محصول تنازع مستمر میان نیروها و ایده‌های متضاد است. تاریخ روندی دیالکتیکی از نفی و ترکیب را طی می‌کند. تغییر فرهنگی می‌تواند هم نتیجه تغییرات مادی باشد و هم علت آن؛ غالباً هر تحول بزرگی (مثلاً رنسانس) برآیند تعامل یک دگرگونی مادی و یک دگرگونی فکری است. فرهنگ هم متغیر مستقل و هم وابسته در فرآیند تغییر اجتماعی است.

رویکرد ارزشی و عملی	رویکرد علی - تبیینی: هدف، توضیح علی پدیده‌هاست نه جهت‌دهی ارزشی به آن‌ها. نظریه وسنو ابزاری برای فهم تغییرات فرهنگی است و مدعی نسخه‌پیچی هنجاری یا ارائه راهبرد کنش اجتماعی نیست. ارزش علمی آن در ارائه تصویری واقع‌گرایانه از پیوند فرهنگ و ساختار است و با معیارهای تجربی سنجیده می‌شود.	رویکرد انتقادی - هنجاری: شناخت برای تغییر و تعالی جامعه لازم است. از دید شریعتی عالم اجتماعی باید نسبت به سرنوشت جامعه متعهد باشد؛ بنابراین نظریه او صرفاً تبیین‌کننده نیست بلکه حاوی پیام‌رهایی بخش است. علم باید در خدمت ارزش‌های انسانی و الهی قرار گیرد و روشنفکر مسئولیت دارد با آگاهی‌بخشی، جامعه ایده‌آل (جامعه «الهی - انسانی») را امکان‌پذیر سازد.
------------------------------------	--	---

جدول ۱: رابطه فرهنگ و ساختار اجتماعی از نگاه وسنو و شریعتی (منبع: نگارندگان)

نظریه فرهنگی روبرت وسنو با تمرکز بر عوامل ساختاری و مادی، سهم مهمی در تبیین پیدایش گفتمان‌های فکری دارد، اما به‌رغم پیچیدگی مفهومی، از نوعی عدم توازن علی رنج می‌برد؛ چراکه فرهنگ را عمدتاً برخاسته از ساختار تلقی می‌کند. این نگرش، فرهنگ را متغیری وابسته به شرایط اجتماعی می‌بیند و نقش آن را در دگرگونی ساختارها محدود می‌سازد. در مقابل، علی شریعتی با اتکا به منطق دیالکتیکی، بر تعامل دوسویه ذهن و عین تأکید می‌کند و معتقد است که هیچ تحول اجتماعی بدون مشارکت فعال اندیشه و اراده انسانی ممکن نیست. از نظر شریعتی، شناخت جامعه از تغییر آن جدا نیست و نظریه اجتماعی باید هم‌زمان تبیینی و دگرگون‌ساز باشد. او با ترسیم جامعه‌ای «الهی - انسانی» نشان می‌دهد که ارتقای آگاهی، می‌تواند ساختاری عادلانه و انسانی بنیان نهد. بدین‌سان، رویکرد دیالکتیکی، تصویری متوازن‌تر از نسبت فرهنگ و ساختار اجتماعی ارائه می‌دهد که ضمن تأکید بر زمینه‌های عینی، به نقش خلاق آگاهی و عاملیت انسانی نیز اذعان دارد. بدین ترتیب، نقد و تحلیل ارائه‌شده در این پژوهش به دفاع ضمنی از رویکرد دیالکتیکی در مطالعه فرهنگ و ساختار اجتماعی می‌انجامد. رویکردی که نه از نقش زمینه‌های عینی غفلت می‌کند و نه از توان عقل و اراده بشر. در نهایت، چشم‌انداز آن، داشتن جامعه‌ای است که با خودآگاهی انسان‌ها به‌سوی کمال و عدالت سوق داده می‌شود. بررسی تطبیقی نظریه فرهنگی روبرت وسنو و اندیشه دیالکتیکی علی شریعتی، تنها به تمایز در محتوا و جهت‌گیری علی میان فرهنگ و ساختار محدود نمی‌شود، بلکه در سطحی ژرف‌تر، حاکی از تفاوت دو رویکرد متافلسفی و متدولوژیک به واقعیت اجتماعی است. از یک‌سو، وسنو نماینده سنتی است که گرایش دارد مفاهیم فرهنگی را با رویکردی سکولار و تجربه‌گرایانه، در قالب مصنوعات و نمادهای عینی تحلیل کند و از رهگذر یک چارچوب توصیفی - تبیینی، روند شکل‌گیری ایدئولوژی‌ها را در بستر تحولات ساختاری صورت‌بندی نماید. نگاه او به فرهنگ، نگاه به یک برون‌داد نمادین است که در قالب ژانرهای گفتمانی تثبیت می‌شود و اگرچه عاملیت انسانی را در سطوحی به رسمیت می‌شناسد، اما در تحلیل نهایی، ساختار اجتماعی را جهت‌دهنده اصلی تحول فکری و فرهنگی می‌داند.

در سوی دیگر، شریعتی با اتخاذ رویکردی دیالکتیکی و ریشه‌دار در الهیات اسلامی، از مدلی تحلیلی بهره می‌گیرد که معرفت را نه صرفاً بازتاب واقعیت، بلکه نیرویی مشارکت‌کننده در تکوین آن می‌داند؛ مدلی که بر پویایی ذهن و عین استوار است. در این دستگاه، انسان صرفاً فاعلی درون‌ساختاری نیست، بلکه فاعلی تاریخی، اخلاقی و خلاق است که می‌تواند با اتکا به آگاهی، اراده و تعهد، ساختارها را دگرگون سازد. از این منظر، اندیشه نه صرفاً محصول، بلکه منشأ دگرگونی است. در چشم‌انداز شریعتی، فرهنگ نه آینه‌ای منفعل از نظم مسلط، بلکه میدان کارزار ایده‌هاست؛ میدانی که در آن، آگاهی تاریخی و تعهد دینی به‌مثابه دو نیروی زاینده، امکان نقد ساختارهای سلطه و آفرینش نظم الهی بدیل را فراهم می‌آورند. از این منظر، فرهنگ ابزار تفسیری جامعه نیست، بلکه نیروی کنشی سازنده است؛ نیرویی که از درون سنت دینی، امکان مقاومت و خلاقیت را به انسان ارزانی می‌دارد.

بدین ترتیب، تفاوت وسنو و شریعتی، صرفاً در پاسخ به پرسش «کدام‌یک مقدم است: ساختار یا اندیشه؟» خلاصه نمی‌شود، بلکه در نوع تلقی آن‌ها از «واقعیت اجتماعی» و از «وظیفه نظریه» نهفته است؛ وسنو نظریه را ابزار توضیح می‌داند، اما شریعتی آن را رسالت تفسیر انتقادی و هدایت آگاهانه. یکی در پی نظم‌بخشی مفهومی به فرایندهای تاریخی است، دیگری در جست‌وجوی گشودگی تاریخی برای امکان

دگرگونی. از این رو، نظریه شریعتی را می‌توان چارچوبی ترکیبی، فلسفی و رهایی‌بخش دانست که ظرفیت عبور از تقلیل‌گرایی ساختاری و بازاندیشی نسبت میان انسان و تاریخ را در خود جای داده است.

۷. مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به طور مساوی در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس‌های اولیه و بعدی آن مشارکت داشتند.

۸. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۹. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۱۰. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

۱۱. منابع

- شریعتی، علی. (۱۳۸۴). ویژگیهای قرون جدید. تهران: چاپخش.
- شریعتی، علی. (۱۳۸۵). اسلام‌شناسی ۲. تهران: قلم.
- شریعتی، علی. (۱۳۸۶ الف). بازگشت. تهران: الهام.
- شریعتی، علی. (۱۳۸۶ ب). تاریخ تمدن. تهران: شرکت انتشارات قلم.
- شریعتی، علی. (۱۳۸۶ ج). علی. تهران: نشر آمون.
- شریعتی، علی. (۱۳۸۷ الف). انسان. تهران: الهام.
- شریعتی، علی. (۱۳۸۷ ب). چه باید کرد؟. تهران: قلم.
- شریعتی، علی. (۱۳۸۸ الف). اسلام‌شناسی. تهران: قلم.
- شریعتی، علی. (۱۳۸۸ ب). تاریخ و شناخت ادیان. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- وبر، ماکس. (۱۳۹۹). اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری. ترجمه: عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- وسنو، رابرت. (۱۳۹۹). جامعه‌شناسی فرهنگ. ترجمه: مصطفی مهرآیین. تهران: کرگدن.
- Calhoun, Craig. (1992). Beyond the problem of Meaning: Robert Wuthnow's Historical Sociology of Culture. *Theory and Society*, 21(3).
- Collins, Randall. (1993). Maturation of the State-Centered Theory of Revolution and Ideology. *Sociological Theory*, 11(1).
- Hoffman, Philip. (1991). Book Review: Community of Discourse. *Journal of Interdisciplinary History*, 22(1).
- Riesebrodt, Martin. (1992). Book Review: Community of Discourse. *Journal of Religion*, 72(4).
- Spitz, Lewis. (1985). *The Protestant Reformation*. Harper and Row.
- Wuthnow, Robert. (1989a). *Communities of Discourse, Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment, and European Socialism*. Cambridge: Harvard uni. Press.
- Wuthnow, Robert. (1989b). *Meaning and Moral Order, Explorations in Cultural Analysis*. California: University of California Press.